

Antisemitismul: delimitări conceptuale și context românesc¹ (Anti-Semitism: conceptual boundaries and Romanian context)

Liviu NEAGOE

Abstract

This paper is a historical inquiry about Romanian Anti-Semitism starting with the second half of the Nineteenth century. Romanian Anti-Semitism has evolved during the Nineteenth century in the direction of the consolidation of the national conscience related to the Jewish population considered to be the extreme otherness. The Anti-Semitic consensus features the majority of the political elite so that the answer offered to the Jewish question shaped the ethnic definition of the nation. But the Romanian Anti-Semitism was not a local phenomenon with a political stake; it must be understood in Central and East-European frame. The Jewish question has been reshaped in the interwar period as part of the grand debate around national specificity. With arguments from the Nineteenth century and the spiritual Orthodox mystique the Anti-Semitic discourse has embraced not only by the intellectuals of the old generation: Nicolae Iorga, Alexandru C. Cuza, Octavian Goga, Nichifor Crainic, Nae Ionescu but also by the young generation intellectuals: Mircea Eliade, Emil Cioran, Mircea Vulcănescu, Constantin Noica.

Keywords: *Romanian history, Anti-Semitism, Jewish issue, national specificity*

Paternitatea termenului „antisemitism” îi aparține lui Wilhelm Marr și definește o mișcare cu fundament economic și social lipsită de spiritul religios care caracteriza antiiudaismul. Apărut în 1879 în mediul cultural german, termenul „antisemitism” nu se referea inițial în mod direct la evrei sau la iudaism ci avea mai curând conotația rasială de opoziție la „semitism” – construcție semantică pusă în relație cu existența rasei semitice². Noul termen a oferit un spațiu semantic deschis la numeroase interpretări iar de aici și până la cariera politică a antisemitismului nu a mai fost decât un pas. În foarte scurt timp, antisemitismul a ajuns să desemneze o atitudine culturală împotriva emancipării evreilor. Astfel, adepții liberalizării instituțiilor statului național și cei ai conservării specificului național au putut cu greu să evite în discursurile lor referința la antisemitism³. Coborât de la înălțimea tribunei parlamentare în spațiul public, antisemitismul devenea integrat în codul cultural al definirii națiunii.

Definit prin sintagma de „cod cultural”, antisemitismul transgresează conținutul semantic pentru a fi desemnat cu o funcție politică și cu un rol în luptele pentru puterea politică⁴. În cazul românesc, antisemitismul a reprezentat expresia unei probleme politice cu multiple fațete sociale, economice și culturale. Pe parcursul secolului al XIX-lea și al primelor două decenii ale secolului al XX-lea, antisemitismul românesc a evoluat în direcția consolidării conștiinței naționale prin raportare la populația evreiască, considerată a fi alteritatea extremă și un potențial pericol pentru corpul națiunii. Pe de altă parte, dinamica demografică și economică a populației evreiești, superioară în raport cu populația românească, a făcut din evrei un epitom al capitalismului într-o țară supusă unei modernizări fluctuante. În lipsa unei clase de mijloc

¹ Fragment din volumul Liviu Neagoe, *Eutopia. Concepte, identități și istorii românești*, Chișinău, Ed. Cartier, 2023, pp. 170-176.

² Shulamit Volkov, *Germans, Jews, and Antisemites. Trials in Emancipation*, Cambridge University Press, 2006, p. 82.

³ *Ibidem*, p. 118

⁴ Raul Cârstocea/Éva Kovács, *The Centre Does Not Hold: Antisemitisms in the Peripheries between the Imperial, the Colonial and the National*, în Raul Cârstocea/Éva Kovács, *Modern Antisemitisms in the Peripheries. Europe and its Colonies 1800-1945*, Viena, Hamburg, New Academic Press, 2019, p. 24.

antreprenoriale care să susțină modernizarea societății, costurile acesteia au fost suportate de populația țărănească majoritară⁵. Ca atare, chestiunea agrară și „chestiunea evreiască” au rămas marile probleme nerezolvate ale societății românești pentru care soluțiile oferite au fost parțiale și circumstanțiale.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, statutul populației evreiești era conectat cu problema recunoașterii pe plan internațional a independenței noului stat și cu presiunile externe privind emanciparea evreilor⁶. Tratatul de pace de la Berlin (1/13 iulie 1878), care a luat în discuție recunoașterea internațională a independenței României, a presupus modificarea articolului 7 din Constituția din 1866 care făcea referire la condițiile naturalizării. Eliminarea criteriului religiei din procedura de acordare a naturalizării a generat consecințe constituționale întrucât, prin anularea relației de interdependență dintre confesiune și cetățenie se oferea, în principiu, evreilor posibilitatea naturalizării. Miza dezbaterilor pe marginea modificării articolului 7 al Constituției din 1866 a ținut mai bine de un an prima pagină a presei vremii. Argumentele oferite de politicienii români în favoarea sau împotriva revizuirii articolului 7 vizau considerente de calcul politic, de compromisuri electorale și mai ales de convingeri personale. Spectrul argumentelor prezentate în ședințele parlamentare: argumentul alterității pozitive a evreilor, argumentul ireductibilității ontologice, argumentul radical antisemit⁷, ilustrează modul specific în care codul românesc al națiunii s-a construit prin raportare la alteritatea extremă: evreii.

Dezbaterile parlamentare, polemicile publicistice și confruntările culturale care au urmat momentului 1879 „au avut drept miză definirea națiunii române, care urma să formeze baza statului”⁸. Răspunsul oferit de elitele politice și intelectuale românești la „chestiunea evreiască” este simptomatic pentru felul cum a fost definită națiunea în termenii esențialiști și etniciști. Definiția românească a națiunii a folosit evreitatea ca „alteritate etno-ontologică”⁹ pentru a-și construi propriul model. Pe de o parte, identitatea evreiască a fost considerată ireconciliabilă cu identitatea românească (premise de neasimilare); pe de altă parte, evreii erau percepuți ca fiind purtătorii unor valori: cosmopolitismul, mercantilismul, individualismul, ateismul, umanismul, considerate a împiedica evoluția optimă, organică a națiunii (premise de corupție civilizatoare)¹⁰. Reticența față de evoluția organică a națiunii și de naturalizarea evreilor se explică prin viziunea unitară a unei națiuni omogene sub raport etnic împărtășită de către majoritatea intelectualilor și politicienilor români din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Consensul antisemit caracteriza majoritatea clasei politice și intelectualilor români din ultimile decenii ale secolului al XIX-lea, pentru care modernizarea instituțională, alegerea unei căi de dezvoltare, reforma agrară și „chestiunea evreiască” reprezentau tot atâtea provocări cărora s-au străduit să le ofere răspunsuri. Răspunsurile clasei politice au urmărit menținerea echilibrului politic pe plan intern, integrarea în raporturile de putere europene pe plan extern și mai puțin emanciparea

⁵ Raul Cârstocea, "The Path of the Holocaust. Fascism and Antisemitism in Interwar Romania", *S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 1 (2014) 1, p. 45.

⁶ Irina Marin, *Peasant Violence and Anti-semitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*, Palgrave Macmillan, 2018, p. 51.

⁷ Liviu Neagoe, *Antisemitism și emancipare în secolul al XIX-lea. Dileme etnice și controverse constituționale*, București, Ed. Hasefer, 2016, p. 150.

⁸ Dietmar Müller, *Cetățenie și națiune 1878-1882. Evreii ca alteritate în dezbaterile cu privire la articolul 7 din Constituție*, în Venera Achim, Viorel Achim (coord.), *Minoritățile etnice în România în secolul al XIX-lea*, București, Ed. Academiei, 2010, p. 226.

⁹ Dietmar Müller, „Orientalism and Nation: Jews and Muslims as Alterity”, *Southeastern Europe in the Age of Nation-States, 1878-1941*, Leiden, Brill, East Central Europe, 36, 2009, p. 68.

¹⁰ Liviu Neagoe, "Antisemitismul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea – scurtă privire critică", în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane "Gheorghe Șincai" Tg-Mureș*, XVIII/2015, p. 47

politică a populației evreiești. Privit din această perspectivă, întregul spectru al discursului antisemit românesc de la sfârșitul anilor 1870 poate fi interpretat ca parte integrantă a discursului modern asupra națiunii și definirii propriei identități.

Mișcarea culturalistă din jurul anilor 1900, care-și propunea să înlocuiască politica prin cultură, a făcut din cultură teritoriul de manifestare exclusiv al etnicilor români. Evreii au fost considerați neasimilabili, incompatibili, purtători ai valorilor civilizației: cosmopolitismul, mercantilismul, individualismul și ateismul. La rândul său, cultura națională se definea în termeni antitetici civilizației: nobilă, virtuoasă, autarhică, loială, idealistă, agrariană și profund creștină¹¹. Naționalismul pe care l-a alimentat mișcarea culturalistă era antiliberal, conservator, profund antimodern și propunea să salveze națiunea de acțiunea corupătoare a modernității decadente. Antisemitismul literar al perioadei a identificat germenii purtători ai cosmopolitismului modernității: evreii. Mai mult decât atât, nu doar antisemiții asociau evreii cu modernitatea, ci chiar intelectualii evrei înșiși – emancipați cultural dar dornici să fie emancipați și politic – se prezentau ca fiind afiliați valorilor moderne¹². Tendințele emancipatoare ale comunității evreiești s-au aflat în contradicție cu naționalismul conservator al mișcării culturaliste care identifica națiunea în termeni esențialiști. Astfel încât, atunci când valorile asociate cu modernitatea – civilizația, progresul, raționalismul, cosmopolitismul și umanismul – au fost vehement contestate de la stânga la dreapta eșicherului politic, evreilor le-a rămas doar retorica emancipării și asimilării fără acoperire în realitatea politică.

Antisemitismul românesc nu este un fenomen local apărut ca răspuns la o problemă cu miză politică. El trebuie înțeles și interpretat în context central și sud-est european în cadrul procesului mai amplu de construire a națiunii și de consolidare a identității naționale în această parte a Europei. La sfârșitul secolului al XIX-lea, Rusia și România erau singurele țări europene care nu emancipaseră populația evreiască de pe teritoriile lor. Modificarea constituțională din 1879 a oferit, în principiu, evreilor posibilitatea naturalizării individuale. Însă procedurile birocratice greoaie, costurile ridicate ale naturalizării și arbitrariul autorităților române au făcut ca doar un procent scăzut de evrei să beneficieze de acordarea cetățeniei române. Statul român și-a elaborat propria ideologie națională din perspectiva idealului unității tuturor românilor și a făcut din antisemitism vectorul politic al majorității programelor de guvernare din ultima parte a secolului al XIX-lea.

Conflictul dintre „națiunea română” și „poporul evreu” purtat în termenii civilizaționali și ai ontologiei etnice va influența decisiv modelul identitar românesc până la sfârșitul perioadei interbelice. În decurs de numai o generație, „chestiunea evreiască” devine dintr-o temă marginală înscrisă în prevederile generoase ale pașoptiștilor o problemă de interes național care a generat polemici, controverse și aprige luări de poziție. Raportul dintre acordarea cetățeniei în baza principiului juridic *jus sanguinis* al comunității de descendenți și nu în baza principiului juridic *jus soli* al apartenenței teritoriale a direcționat antisemitismul românesc în spectrul mai larg al modernizării instituționale și politice. Definitoriul pentru înțelegerea antisemitismului și a relațiilor dintre români și evrei din ultimile decenii ale secolului al XIX-lea, dincolo de excesele de limbaj, de polemicile parlamentare sau de unele violențe instrumentate politic, este faptul că

¹¹ Răzvan Pârâianu, *Culturalist Nationalism and Anti-Semitism in Fin-de-Siècle Romania*, în Marius Turda, Paul J. Weindling (edit.), *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, Budapeșt, CEU Press, 2007, p. 359.

¹² Răzvan Pârâianu, "Semitism as a Metaphor for Modernity", *Studia Hebraica*, vol. V, 2006, p. 66.

cea ce separa națiunea română de populația evreiască era o „componentă de mutuală neînțelegere”¹³.

Discursul antisemit românesc s-a evidențiat într-un cadru cultural în care evreii au fost considerați referința identitară în raport cu care s-a construit și consolidat identitatea națională. Ideologii antisemitismului românesc interbelic au preluat selectiv și au citat disproportionat articolele politice și textele literare ale elitei conservatoare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea pentru a-și justifica extremismul cultural și excluderea evreilor din cultura română. Cu surse intelectuale în naționalismul integral de la jumătatea secolului al XIX-lea căruia i-a adăugat fiorul misticii ortodoxe, discursul antisemit interbelic a preluat și extrapolat temele și motivele culturale antisemite pentru a acredita ideea unei linii de continuitate între antisemitismul cultural din ultimile decenii ale secolului al XIX-lea și propriul radicalism care a premers legislația antisemită de la sfârșitul anilor 1930. Mai radicali decât predecesorii lor, pentru reprezentanții discursului antisemit interbelic o cultură națională nu putea fi fundamentată decât pe elemente indigene. Această marcă a diferențierii și a excluderii le-a fost aplicată scriitorilor evrei exact în momentul în care aceștia dovediseră în articole, cronici, nuvele, romane, piese de teatru, jurnale că erau deplin integrați în cultura română.

În studiul său asupra formelor antisemitismului interbelic, Leon Volovici¹⁴ distinge între un „antisemitism rațional”, promovat de Nicolae Iorga la care se adaugă inițial Nichifor Crainic și Octavian Goga, și un antisemitism extremist cu accente rasiste, care-i include pe Alexandru C. Cuza și Nicolae Paulescu și la care se raportează Corneliu Zelea Codreanu. Cercetătoarea Ana-Maria Bărbulescu¹⁵ preia clasificarea lui Leon Volovici, căreia îi propune o a treia categorie a antisemitismului formată din Nae Ionescu și reprezentanții criterioniști ai „tinerei generații”: Mircea Eliade, Emil Cioran, Mircea Vulcănescu și Constantin Noica. Volumul recent al lui Alexandru Florian și Ana-Maria Bărbulescu¹⁶ apărut la trei decenii de la ediția inițială a cărții lui Leon Volovici analizează cadrele discursului antisemit și complicitățile politice ale unei serii nefaste de reprezentanți ai elitei culturale interbelice: Nicolae Iorga, Alexandru C. Cuza, Octavian Goga, Nichifor Crainic, Nae Ionescu, Mircea Vulcănescu și Vintilă Horia. Cultura memoriei nu poate exonera acești intelectuali de promovarea unui discurs al excluderii, stigmatizării, rasismului și antisemitismului.

Fără a privilegia vreuna dintre clasificările antisemitismului interbelic, care ar merita probabil nuanțate întrucât se întrepătrund și se influențează reciproc, mă voi rezuma să constat că „problema evreiască” devine dominantă în câmpul intelectual începând cu anii 1930, ca parte a confruntărilor intelectuale asupra definirii specificului național. Discursul identitar evreiesc se construiește în raport cu și în replică la discursul românesc asupra specificului național și se manifestă într-o perioadă în care problema identității se pune în termenii esențialiști. Identitatea românească este etalabilă în calitățile etnicului românesc sub denumirea de *românism* la Constantin Rădulescu-Motru, iremediabil și exclusiv ortodoxă pentru Nichifor Crainic, localizabilă într-un suflet mistic pătruns de virtuțile ortodoxiei pentru Nae Ionescu, ridicată la

¹³ William O. Oldson, *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth Century Romania*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1991, p. 159.

¹⁴ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască”. Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30*, București, Ed. Humanitas, 1995, pp. 204-205.

¹⁵ Ana-Maria Bărbulescu, *Antisemitism în România interbelică. În căutarea unui român imaginar*, în Liviu Rotman (coord.), Camelia Crăciun, Ana-Gabriela Vasiliu, *Noi perspective în istoriografia evreilor din România*, București, Ed. Hasefer, 2010, pp. 226-227.

¹⁶ Alexandru Florian, Ana Bărbulescu, *Elita culturală și discursul antisemit interbelic*, București, Ed. Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România "Elie Wiesel", Iași, Ed. Polirom, 2022.

înălțimea unui concept filosofic – *spațiul mioritic*: cadru de referință pentru un orizont spațial care particularizează specificul național la Lucian Blaga, exprimată într-o anumită dimensiune a orientării spațio-temporale – „loc” pentru spațiu, „vreme” pentru timp, la Mircea Vulcănescu, sau rostită, în încercarea de a edifica o ontologie bazată strict pe modulațiile limbii – prepoziția *întru* drept corespondent pentru „a fi” – la Constantin Noica. Interogația asupra căreia filosofia era chemată să ofere un răspuns care să convertească dilemele identitare cu exigențele marii culturi este aceasta: cum poate fi definit faptul-de-a-fi-român? Este apartenența la faptul-de-a-fi-român un dat, ceva imuabil, care ne determină ființa, sau este rezultatul unei alegeri libere și conștiente?

Este necesar ca fiecare generație să reevalueze temele majore ale istoriografiei și să verifice informațiile despre trecut pentru a le elibera de ideologiile și de mitologiile care le-au împovărat și ocultat memoria colectivă.

BIBLIOGRAFIE

BĂRBULESCU, Ana-Maria, *Antisemitism în România interbelică. În căutarea unui român imaginar*, în Liviu Rotman (coord.), Camelia Crăciun, Ana-Gabriela Vasiliu, *Noi perspective în istoriografia evreilor din România*, București, Ed. Hasefer, 2010.

CÂRSTOCEA, Raul, „The Path of the Holocaust. Fascism and Antisemitism in Interwar Romania”, *S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 1 (2014) 1.

CÂRSTOCEA, Raul & Éva Kovács, *The Centre Does Not Hold: Antisemitisms in the Peripheries between the Imperial, the Colonial and the National*, în Raul Cârstocea & Éva Kovács, *Modern Antisemitisms in the Peripheries. Europe and its Colonies 1800-1945*, Viena, Hamburg, New Academic Press, 2019.

FLORIAN, Alexandru & Ana Bărbulescu, *Elita culturală și discursul antisemit interbelic*, București, Ed. Institutului Național pentru Studiarea Holocaustului din România "Elie Wiesel", Iași, Ed. Polirom, 2022.

MARIN, Irina, *Peasant Violence and Anti-semitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*, Palgrave Macmillan, 2018.

MÜLLER, Dietmar, *Cetățenie și națiune 1878-1882. Evreii ca alteritate în dezbaterile cu privire la articolul 7 din Constituție*, în Venera Achim, Viorel Achim (coord.), *Minoritățile etnice în România în secolul al XIX-lea*, București, Ed. Academiei, 2010.

MÜLLER, Dietmar, „Orientalism and Nation: Jews and Muslims as Alterity”, *Southeastern Europe in the Age of Nation-States, 1878-1941*, Leiden, Brill, East Central Europe, 36, 2009.

NEAGOE, Liviu, *Antisemitism și emancipare în secolul al XIX-lea. Dileme etnice și controverse constituționale*, București, Ed. Hasefer, 2016.

NEAGOE, Liviu, „Antisemitismul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea – scurtă privire critică”, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane "Gheorghe Șincai" Tg-Mureș*, XVIII/2015.

NEAGOE, Liviu, *Eutopia. Concepte, identități și istorii românești*, Chișinău, Ed. Cartier, 2023.

PĂRĂIANU, Răzvan, *Culturalist Nationalism and Anti-Semitism in Fin-de-Siècle Romania*, în Marius Turda, Paul J. Weindling (edit.), „*Blood and Homeland*”. *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, Budapesta, CEU Press, 2007.

OLDSON, William O., *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth Century Romania*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1991.

PĂRĂIANU, Răzvan, „Semitism as a Metaphor for Modernity”, în *Studia Hebraica*, vol. V, 2006.

VOLKOV, Shulamit, *Germans, Jews, and Antisemites. Trials in Emancipation*, Cambridge University Press, 2006.

VOLOVICI, Leon, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască”. Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30*, București, Ed. Humanitas, 1995.